

УДК 811.161.2'42

МОВНИЙ ОБРАЗ БАТЬКА В КІНОПОВІСТЯХ О. ДОВЖЕНКА

Дорошина Л.Ф.

*Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди,
м. Харків, Україна*

У статті розглядається питання про місце архетипового образу батька і засоби його вербалізації в кіноповістях О. Довженка. Стаття ґрунтується на аналізі мови кіноповістей "Зачарована Десна", "Земля", "Повість полум'яних літ".

Ключові слова: архетип, мовний образ, риси характеру

Нині дедалі частіше з'являються публікації щодо лінгвістичного аспекту архетипових явищ у текстах художньої літератури. Тут варто виділити працю В.Ф. Ятченка, наукові статті з мовознавства та літературознавства Г. Бійчук, Т.В. Данилової, П.Н. Донець, С. Кримського, Г. Кудрі, М. Моклиці, О.Ю. Олійникової, Л.С. Піхтовникової, С.В. Помирчі, Т.Є. Суханової.

Зміст поняття „архетип” набував різного значення у філософських поглядах давньогрецького філософа Платона, у середньовічного мислителя Августина Блаженного, у видатного психіатра З. Фрейда. Але найглибше розробили це поняття швейцарський психоаналітик і філософ культури К.-Г. Юнг та його послідовники. Архетипом вони називали явище сфери колективного несвідомого. На думку К.-Г. Юнга, колективне несвідоме як певна загальна підвалина психіки, що є ідентичною для всіх людей, виявляється в первісних формах та образах, однаково притаманних цілим народам та епохам. Він подає таке визначення архетипу: „Архетипи -- не уявляються самі по собі, вони виявляються у свідомості наслідками самих себе, у вигляді архетипових образів та ідей. Це колективні універсальні патерни (моделі) або мотиви, які виникають з колективного несвідомого та є основним змістом релігій, міфологій, легенд і казок. У індивіда архетипи виявляються через сновидіння й марення” [7, с.451].

Однією з галузей прояву архетипів є художня творчість, головним джерелом якої є символічні фантазії. З давніх-давен поети, драматурги, музиканти, скульптори черпали натхнення з несвідомого, створюючи величні образи архетипової природи. Індивідуальний досвід митця часто накладається на архетипи, які він суб'єктивно інтерпретує у своїх творах. «Архетипи, – стверджує Г. Бійчук, – містять у собі інформацію про духовно-культурне начало, яке зберігається в генетичній національній пам'яті народу і поширюється у світовій культурі» [1, с.12].

Актуальність. О. Довженко – один з яскравих носіїв і виразників українського менталітету. Творчість цього письменника протягом останніх десятиріч стала предметом багатьох досліджень у кінознавстві, літературознавстві, мовознавстві. Однак з погляду лінгвопоетики його кіноповісті вивчені недостатньо, хоч мовна палітра письменника дуже багата й така живописна, як і його фільми. Питання мовної характеристики

архетипових образів у творах О. Довженка до сьогодні не було предметом дослідження, тож тема пропонованої статті є актуальною.

Метою цієї статті є розгляд архетипового образу батька, а також аналіз вербальних засобів, що виражають ті риси, які характеризують його образ.

Постановка проблеми. Батько є одним з архетипових образів в українській мовній картині світу зокрема й культурі взагалі. За традиційними канонами загальнолюдської й народної моралі батька відзначають такі риси, як працьовитість, самостійність, відповідальність, твердість. Він був головою в сім'ї й господарем у домі [5; 6].

У кіноповістях «Зачарована Десна», «Земля», «Повість полум'яних літ» архетиповий образ батька характеризується відповідними Довженковій палітрі словами й вербально реалізується через опис зовнішності, моральних якостей, дій, рис характеру, почуттів, духовного світу.

Образ батька в кіноповістях О. Довженка постає як взірць високої моралі, еталон духовної краси й мудрості, вершина людяності, ідеал справжньої, простої, доброї людини-трудівника, тому письменник характеризує його не просто як *гарну людину*, а як найкращу: *Багато бачив я гарних людей, але такого, як батько, не бачив* [2, с.52]. За всіма цими ознаками для О. Довженка просвічує людина з великої букви, тому письменник порівнює батька з *лицарем, богом, апостолом, (великим) ученим і сіятелем*. Наведений ряд порівнянь влучно характеризує постать батька, підкреслюючи головні ознаки національного менталітету українців: мужність і шляхетність – *лицар*; духовність – *бог, апостол*; мудрість, інтелектуальність – *учений*; працелюбність – *сіятель*: *З нього можна було писати лицарів, богів, апостолів, великих учених чи сіятелів, – він годивсь на все* [2, с.53].

Змальовуючи образ батька, О. Довженко велику увагу приділяє зовнішньо-портретним характеристикам: *Голова в нього була темноволоса, велика і великі розумні сірі очі...* [2, с.52]. *Тіло біле, без єдиної точки, волосся блискуче, хвилясте, руки широкі, щедрі* [2, с.52]. *...який був дужий і чистий* [2, с.52]. Опис зовнішності батька письменник супроводжує традиційними словами *голова, очі, волосся, тіло, руки*, але оточує їх епітетами *темноволоса, велика; блискуче, хвилясте; великі, розумні, сірі; біле, без єдиної точки, дужий, чистий; широкі, щедрі*, чим підкреслює як портретні риси, притаманні чоловікові-українцю, так і ті основні властивості, що визначають національний характер: силу й міць – *(був) дужий, (руки) широкі*; духовну чистоту – *(був) чистий* і щедрість – *(руки) щедрі*. Усі ці ознаки характеризують батька як красиву зовнішньо, здорову фізично й високоморальну людину.

Батькова краса з роками не тільки не тьмяніє, а, навпаки, посилюється, набуваючи ознак досконалості, що передається прикметником *прекрасний – прекрасне лице* [2, с.53], *був прекрасний* [2, с.52].

Образ батька постає перед нами красивим не тільки зовні. Його внутрішню красу, моральні якості О. Довженко виражає словом *багатство*, словосполученням *культура думок і почуттів*, підсилює епітетами *внутрішня, висока*: *І все одно був красивий, – стільки крилося в ньому багатства* [2, 52]. *Весь в полоні у сумного і весь, в той же час, з якоюсь внутрішньою високою культурою думок і почуттів* [2, с.52].

Краса є визначальною ознакою і в характеристиці батькових дій, на позначення яких письменник уживає дієслова *ніс, робив*, посилюючи їх оцінними прислівниками *гарно, вправно*, часткою *як*: *Як гарно ложку ніс до рота, підтримуючи знизу шкоринкою хліба...* [2, с.52]. *Як вправно робив...* [2, с.52]. Краса батькових учинків визначається

також дієсловами *косив, сіяв, гукав, посміхався, бив, били*, лінійне розташування яких в одному реченні надає характеристиці образу батька лаконічності й розкриває такі риси, як працьовитість – *косив, сіяв*; лагідність – *гукав (на матір чи на діда), посміхався (до дітей)*; суворість – *бив (коня)*; витривалість, гордість – *(чи самого нещадно) били*, що визначають особливості українського менталітету: *Косив він чи сіяв, гукав на матір чи на діда, чи посміхався до дітей, чи бив коня, чи самого нещадно били поліцаї, – однаково* [2, с.52].

Серед рис характеру, властивих батькові, на перший план виступає працьовитість. Це виражається словосполученнями *багато наробив хліба* [2, с.53]; *багатьох нагодував, урятував од води* [2, с.53]; *багато землі переорав* [2, с.53]. Працьовитість батька відбивають і словосполучення *скільки землі виорав; скільки хліба накосив*, в яких частка *скільки* свідчить про емоційне захоплення та схвальну оцінку життєвого шляху батька письменником: *Скільки він землі виорав, скільки хліба накосив!* [2, с.52]. Вживання частки *скільки* в поєднанні з дієсловом *плазував* передає негативну оцінку свого життя самим батьком: *Скільки ж то літ плазував я з кіньми по цій нивці в поті лиця свого* [3, с.125].

Такі риси батькового характеру, як волелюбність, почуття власної гідності, намагання прожити життя пристойно, розкриваються О. Довженком у конструкціях *зневажав начальство і царя* [2, с.52]; *ненавидів нестаток* [2, с.56]; *слово «бідність» не вживав* [2, с.56], в яких дієслова *зневажав, ненавидів, не вживав*, іменники *нестаток, бідність* яскраво підкреслюють погляди батька.

Здатність прийти на допомогу є також рисою, притаманною характерові батька. Радість від доброї, але водночас відповідальної та небезпечної справи (батько щовесни допомагав мешканцям сусіднього села рятуватися від повені) передається виражально-оцінними прислівниками *жарко, весело*, образ батька наділено епітетами *веселий, дужий*, а його керівництво – *мудрим*. Для передачі батькових відчуттів письменник вдається до ряду контекстуальних синонімів *спаситель потоплюючих – герой мореплаватель – Васко да Гама: Ми гребли з усіх сил під мудрим керівництвом нашого батька. Було нам жарко од труда і весело. Батько сидів з веслом на кормі – веселий і дужий. Він почував себе спасителем потоплюючих, героєм-мореплавателем, Васко да Гамою* [2, с.58-59].

Мовне багатство у вираженні інших рис характеру образу батька поширюється низкою дієслів – *посміхавсь, посміхнувся, розумів, не перечив, жалував*; іменників – *жарт, слово, усмішка, радощі, горе, веселощі, праця, глузування, такт, шанобливість*; прикметників – *влучне, незлобивий*; дієприкметником – *точене*, що, знаходячи відбиття в певних конструкціях, розкривають такі риси, як любов до гумору й влучного слова – *жарт любив, точене влучне слово* [2, с.52]; іронію, веселість, оптимізм – *промайнула усмішка, посміхався увесь свій вік, у радощах і в горі, в веселоцях і в праці, в незлобивому глузуванні з людей і з самого себе* [4, с.273], *посміхнувся й подивився останнім поглядом* [4, с.277]; тактовність і шанобливість – *такт розумів і шанобливість* [2, с.52]; неквапливість і поміркованість – *був людиною неквапливою, ніколи не поспішив* [3, с.113]; доброту – *добра людина* [3, с.114]; лагідність – *лагідна людина* [3, с.114]; безконфліктність – *не перечив* [3, с.114]; життєву мудрість – *розумів, що сперечання ні до чого... не призводить* [3, с.114]; повагу до дружини – *жалував свою подругу* [3, с.114], що є також ознаками, властивими національному характерові.

Як ми зазначали, краса виступає наскрізною ознакою в характеристиці образу батька. Контрастом до цієї зовнішньої та внутрішньої краси й чистоти виступає некрасивий батьків одяг, який О. Довженко наділяє оцінними синонімічними епітетами *негарний, безбарвний, убогий* і емоційно підкреслює цю контрастність за допомогою окличної інтонації та повторення займенника *такий*: *Одне, що в батька було некрасиве, – одяг. Ну **такий** носив одяг **негарний, такий безбарвний, убогий!*** [2, с.52]. Особливо відчутною убогість батькового одягу постає у порівнянні батька із старцем Куликом. Змальовуючи одяг Кулика, письменник уживає слова *чемерка, чоботи*, епітети *великі, незносимі*; батькову ж одягу наділяє епітетом *поганюща*, а самого батька порівнює з *артистом імператорських театрів*: *І хоч Кулик, одягнений у **чемерку і великі незносимі чоботи**, здавався зовні багатшим від батька, він не жалів для нього милостині і ніколи не образив його словом* [2, с.56]. *Сам же батько, хоч і мав вигляд переодягненого у **поганющу одягу артиста імператорських театрів, співати не вмів*** [2, с.56].

Завдяки контрастним порівнянням батька з *античною статуєю*, а його одягу – з *брудом і лахміттям*, О. Довженко доносить думку про те, що батько, хоч і був наділений ознаками надлюдини, все ж таки був звичайним чоловіком, який мав вади: *Неначе нелюди зухвалі, аби зневажити образ людини, **античну статую** укрили **брудом і лахміттям*** [2, с.52].

Найбільшою вадою образу батька є його схильність до чарки. Під впливом цього, як зазначає письменник, в нього змінювалася хода і вже не була такою величною, що виражається фразеологізмом *плете ногами*: *Іде було з шинку додому, **плете ногами, дивлячись у землю в темнім смутку...*** [2, с.52].

Образ батька О. Довженко характеризує також через емоції та почуття. Батькові були властиві почуття страждання, смутку й болю, основну причину яких письменник передає метафорою *кайдани неписьменності і несвободи* і посилює епітетом *тяжкі*. Батьків смуток наділяє епітетом *темний*, а його страждання епітетами *палке, глибоченне*, прислівником *бездонно*: *...тільки в очах чамусь завжди було повно смутку: **тяжкі кайдани неписьменності і несвободи*** [2, с.52]; *...дивлячись у землю в **темнім смутку...*** [2, с.52]; *...помітив я в його очах страждання, та **таке палке, бездонно глибоченне, – куди там наше!*** [2, с.76].

Причину батькового страждання О. Довженко також розкриває через алегорію: розмову коней, які уособлюють батькову долю. Почуття гніву і жорстокості батька передаються однорідними дієсловами-присудками *кричав, кляв, бив*; лють і запальність – прислівником *люто*, порівнянням *як лев*, дієсловом *троцив*, діеприслівниковим зворотом *роззявивши рота*, іменниками *пужалном, носакми*. Почуття гніву виражається й зовні, що підкреслюється діеприслівниковими зворотами *важко дихаючи і полотніючи од гніву*: ***Люто часом кричав на них батько, і кляв, і бив їх у раз у раз по чім попало, важко дихаючи і полотніючи од гніву*** [2, с.75-76]. *Учора, коли загруз я з возом у калюжі, він **троцив мене пужалном і носакми, кричав, роззявивши рота, як лев...*** [2, с.76]. Батькова доля характеризується метафоричними епітетами *худа, коростява*, а його натура – епітетами *старовинна і геройська*: *– **Конику, він б'є долю свою. Худі ми, коростяві і сили в нас мало, от що. А натура в нього старовинна, геройська, хіба йому таких треба, як ми?*** [2, с.76].

Емоційно навантаженими є сцени, в яких О. Довженко змальовує батька в горі. Образ батька з кіноповісті «Земля», який тяжко переживає смерть сина, письменник наділяє епітетом *осиротілий*, а його горе порівнює з *важкими хмарами*: *Постояв*

осиротілий батько в полі, і, хоч не було навколо ні безодень, ні гір, здавалось, голова його сягала неба і знані вітром *важкі хмари торкалися серця: син... лежав на столі* [3, с.129]. Безмежну скорботу батька за сином письменник передає метафоричними дієсловами *потьмарився, потонув, спинилося*, іменниками у скорботі, заціпеніння, прикметником *тяжке*: *Увесь його нескладний світ потьмарився й потонув у скорботі. Спинилося все на світі, навіть час. Лише другого дня прокинувся він від тяжкого заціпеніння...* [3, с.130]. Батько втрачає відчуття реальності, нікого й нічого не помічає навкруги. Нанизування однорідних дієприслівникових зворотів *нікого не помічаючи, не бачачи сліз, не чуючи жалібного плачу* допомагає передати важкий психологічний стан людини, яка втратила дитину: *Довго сидів Опанас біля труни забитого сина, нікого не помічаючи, не бачачи сліз, не чуючи жалібного плачу* [3, с.130].

О. Довженко порівнює батька з *мандрівником, подорожнім*, а його оселю з *руїнами, попелищем*, адже туга й сум за померлим сином залишаться назавжди в батьковому серці, про що свідчать конструкції *немовби ніколи не було і не буде, ні-ні та й заридає*; синоніми *ні сміху, ні веселоців*; дієприслівниковий зворот *шапкою затуляючи ридання*; прислівник *сумно* і прикметник *жальний*: *Подивився на свого Василя, сумно посміхнувся його чистій мерехтливій усмішці й почав озиратись, наче втомлений тяжким шляхом подорожній, що повернувся з далеких довгих мандрів* [3, с.130]. З *жальним* подивом *вдивляється мандрівник в найдорожчі місця серед рідних руїн і нічого вже не пізнає навколо: немовби ніколи не було й не буде на цьому попелищі ні сміху вже йому, ні веселоців* [3, с.130]. Тільки *престарілий колгоспний бригадир Опанас ні-ні та й заридає в клуні уночі за своїм любим сином, шапкою затуляючи ридання, щоб не злякати солов'я на вишині* [3, с.135].

Глибину горя батька із «Зачарованої Десни», який в один день втратив одразу чотирьох синів, письменник порівнює з *темною ніччю*, а розпач характеризує епітетом *великий*: *З чим порівняти глибину батькового горя? Хіба з темною ніччю. В великім розпачі прокляв він ім'я Боже, і Бог мусив мовчати* [2, с.56]. Душевний біль батька, який побачив дітей мертвими, передано через його дії – *кинувся, заплакав*; прислівникове означення *гірко*; звертання *сини мої, сини; дітки мої, соловейки*; повторення слова *сини*; вигук *ой*; розгубленість і беспорядність виражаються питальними реченнями *Що діяти? Бити матір?: Кинувся батько до нас, а ми всі мертві лежимо, один лиш я живий. Що діяти? Бити матір? Мати напівмертва. Гірко заплакав наш батько над нами:*

– Ой сини мої, сини! Дітки мої, соловейки!.. Та чого ж так рано відспівали. [2, с.51].

Висновки. Таким чином, архетиповий образ батька, відтворений О. Довженком у кіноповістях «Зачарована Десна», «Земля», «Повість полум'яних літ», стає узагальненням, синтезом національного народного характеру й утілює такі найкращі риси, як працьовитість, доброта, лагідність, щедрість, волелюбність, тактовність, шанобливість, любов до сім'ї, здатність прийти на допомогу.

Важким було життя батька, але не цим визначається його моральний світ. За зовнішньою простотою чи простакуватістю, навіть грубістю, некрасивою одежею, мовчазністю О. Довженко зумів розгледіти внутрішню гідність, філософський склад розуму, гумор, делікатність, глибоку духовність, інтелектуальність.

Для характеристики образу батька О. Довженко часто вдається до такого прийому, як порівняння, використовує художні тропи – епітет, контраст, метафору. Романтично

відтворюючи образ батька, письменник не міг оминати ті риси, що принижують людину й виражаються в зовнішніх ознаках, — одяг, почуття, емоції.

Образ батька в кіноповістях О. Довженка перебуває в системі інших архетипових образів, які й мають досліджуватися далі.

Список літератури

1. Бійчук Г. Актуалізація архетипів національного підсвідомого засобами художнього слова // Дивослово. — 2005. — № 10. — С. 12-18.
2. Довженко О.П. Зачарована Десна // Довженко О.П. Твори: В 5-ти томах. Т. 1. — К., 1983. — С. 36-81.
3. Довженко О.П. Земля // Довженко О.П. Твори: В 5-ти томах. Т. 1. — К., 1983. — С. 108-135.
4. Довженко О.П. Повесть полум'яних літ // Довженко О.П. Кіноповісті. Оповідання. — К., 1986. — С. 249-342.
5. Супруненко В.П. Народина: Витоки нації: Символи, вірування, звичаї та побут українців. Запоріжжя, 1993.
6. Українські символи / М. Дмитренко, Л. Іванникова, Г. Лозко та ін. — К., 1994.
7. Юнг К.-Г. Человек и его символы. — СПб., 1996.

Дорошина Л.Ф. ЯЗЫКОВОЙ ОБРАЗ ОТЦА В КИНОПОВЕСТЯХ А. ДОВЖЕНКО

В статье рассматривается вопрос о месте архетипного образа отца и способы его вербализации в киноповестях А. Довженко. Статья основана на анализе языка киноповестей „Земля”, „Зачарованная Десна”, „Повесть пламенных лет”.

Ключевые слова: архетип, языковой образ, черты характера

Doroshina L. LINGUISTIC IMAGE OF FATHER IN CINEMA NOVELS BY O. DOVZHENKO

The article enlightens the questions of the place of an archetypal image of father and means of its word embodiment in cinema novels by O. Dovzhenko.

It rests on the analysis of the language of cinema novels „Earth”, „The Charmed Desna”, „The novel of fiery years”

Key words: archetype, linguistic image, features of character

Поступила до редакції 23.02.2007 р.